

ШАРҚ ВА ҒАРБ ФАЛСАФАСИ УЙҒУНЛИГИ ТИМСОЛИ АВЕРРОЭСНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7399646>

Икрамова Ирода Рихсиваевна

irodasadoyi@gmail.com

Тошкент давлат шарқшунослик университети

Шарқ фалсафаси ва маданияти кафедраси катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Шарқ перипатетизмининг вакилларида бири бўлмиш Ибн Рушднинг ҳаёти ва ижоди таҳлил қилинган. Шунингдек, файласуфнинг шарҳловчи сифатида Арасту асарларига ёзган шарҳлари муҳокама қилинган. Мақолада Ибн Рушдни шарқ ва ғарб маданияти, фалсафий тафаккури боғловчиси сифатидаги фаолияти ҳам ёритиб берилган.

Калит сўзлар: Ибн Рушд (Аверроэс), Арасту, Афлотун, шарҳловчи, рационализм, Ибн Туфайл, перипатетизм, фалсафа.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется жизнь и творчество Ибн Рушда, одного из представителей восточного перипатетизма. Обсуждались также комментарии философа к трудам Аристотеля как комментатора. В статье также освещается творчество Ибн Рушда как связующего звена восточной и западной культуры и философской мысли.

Ключевые слова: Ибн Рушд (Аверроэс), Аристотель, Платон, комментатор, рационализм, Ибн Туфайл, перипатетизм, философия.

ABSTRACT

This article analyzes the life and work of Ibn Rushd, one of the representatives of Eastern Peripateticism. The philosopher's commentaries on Aristotle's works as a commentator were also discussed. The article also highlights Ibn Rushd's work as a linker of Eastern and Western culture and philosophical thought.

Key words: Ibn Rushd (Averroes), Aristotle, Plato, commentator, rationalism, Ibn Tufail, Peripateticism, philosophy.

КИРИШ

Ўрта асрлар Шарқи ва Ғарби маънавий уйғунлиги ўзига хос зарурият сифатида шундай шахсларни яратдики, улар бир йўла бир неча қитъаларни бирлаштира олди. Масалан, буюк файласуф Ибн Рушд нафақат буюк файласуф, балки у Африка ва Осиёни, Осиё ва Европани, христианлик ва исломни бир-

бирига боғлайдиган кўприкдир. Бундан ташқари, Ибн Рушд туфайли Европа ўзини-ўзи қайта таниди. У буюк грек файласуфларининг асарларини араб тилидан испан тилига таржима қилиши билан Европа халқларини грек маданиятининг гултожи бўлган Платон ва Аристотел фалсафаси билан таништирди. Аввероизмда эса илму ақлнинг чўғлари илк бор жиловланиб, кўзга ташланди. Бу илми ақлия кейинчалик Декарт, Спиноза, Лейбниц каби буюк ақл эгаларининг етишиб чиқишига сабаб бўлди. Улар тафаккурнинг янги қатламларини кашф этдилар. Бу қатламларда биз янги замон деб атайдиган даврнинг иқтисодий ҳаётидаги, ижтимоий турмушидаги, сиёсий соҳаларидаги янги ҳодисалар ўз инъикосини топган эди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Мазкур асар биринчи бўлиб араб тилида 1885 йили Қоҳирада нашр қилинади. М.Бойж (Байрут, 1930) ва С.Дун (Қоҳира, 1965) асарни танқидий нашр қиладилар. 1954 йили Ван Дер Берг асарни инглиз тилига таржима қилади [3;18]. Рус тилига 1961 йили А.В.Сагадеев томонидан фрагментлари таржима қилинган. Рус тилида илк бор 1999 йил С.Еремеев тўлиқ таржимасини тайёрлади.

НАТИЖАЛАР

Абул Валид Муҳаммад ибн Рушд 1126 йили (ҳижрий 520 йил) араб Испаниясининг таълим маркази бўлмиш Қурдоба (Кордова) шаҳрида дунёга келади. Унинг оиласи Испаниянинг кўзга кўринган зиёли оилаларидан бўлиб, бобоси Абул Валид Муҳаммад Қурдобани машҳур қозиси эди. Кейинчалик бу лавозимни Ибн Рушдни отаси эгаллайди. Уни ёрдами билан Ибн Божжа қамокдан озод қилинади. Оила анъаналарига содиқ қолган ёш файласуф отаси раҳбарлигида ўз шаҳрида фикҳ, илоҳиёт ва араб адабиётидан пухта билим эгаллайди. Кейинчалик тиббиётга, математика ва фалсафага бўлган иқтидори сабабли бу соҳаларда ҳам ўз билимларини ва тажрибасини юксалтиради.

Ибн Рушд ўз даврнинг маърифатли кишилари билан ҳамкорликда яшади. Унинг фалсафий дунёқарашига Ибн Божжа ва Ибн Туфайл катта таъсир ўтказган. Испаниядаги энг маърифатли кишиси ҳисобланган Ибн Зухр ва унинг оиласи билан ҳам қалин дўст бўлган. Шунингдек, тасаввуф фалсафасининг назариётчиси бўлмиш, илоҳиётчи Ибн Арабий билан ҳам яқиндан таниш бўлган. Ибн Рушд қози бўлиб фаолият олиб бораётган вақтда Ибн Арабийдан унинг илми сирларини очишини сўрайди, лекин Ибн Арабий жавобни орқага суриб юраверади [6;20].

1153 йили Ибн Рушд Марокашга жўнайди. Ҳукмдор Абд ал-Мўъмин ўз даврида илмни ва илмли кишиларни ҳурмат қилган ва уларни қўллаб қувватлаб турган. Унинг ўғли Абу Юсуф (1184-1198л) эса ўз даврнинг маърифатпарвар ҳукмдори бўлган. Ибн Туфайл унинг саройида юқори мавқега эга бўлган. Бу вазиядан фойдаланиб, у саройда мамлакатнинг маърифатли кишиларини

жамлашга киришади. Ибн Рушд ҳам ҳукмдорнинг эътиборига тушганлиги учун Ибн Туфайлдан қарздор ҳисобланади. Ибн Рушднинг ўзи бу ҳақидаги хотираларини ўз шогирдларига кўп бора айтиб берган. Айнан бу маълумотни Ибн Рушднинг шогирдларидан биридан ўз қулоқлари билан эшитган тарихчи Абд ал-Вахид таъкидлаб ўтадики, файласуф буни оддий қилиб гапириб берган: “мен амрни хузурига борганимда у Ибн Туфайл билан ёлғиз суҳбат қураётган эдилар. Ибн Туфайл менинг аجدодларимни қадимийлигини ва маърифатлилигини чунонам мактадики, мени ўзим лол қолдим. Бунга қўшимча равишда мени ўзимни ҳам роса мактадики, буларга мен умуман лойиқ эмас эдим. Мени исмимни, отамнинг исмини ва оиламиз номини сўраб, амир менга қуйидагича саол билан юзланди: “файласуфларнинг фазо ҳақидаги қарашлари қанақа? У абадий субстанциями ёки ўз ибтидосига эгами?”. Мен кўрқиб кетдим ва жуда ҳаяжорландим. Мен жавобдан воз кечиш йўллари қидирдим ва амирга мен фалсафа билан умуман шуғулланмаганимни айтдим. Мен билмасдимки, Ибн Туфайл ва амир мени синашаётган экан. Кейин амир мени ҳаяжонланганимни сезди ва менга берган савол юзасидан Ибн Туфайл билан суҳбатлашди. У бу борада Арасту ва Афлотун фикрларини ҳамда мусулмон илоҳиётчилари фикрларини бирма-бир келтириб ўтди. У ўзининг ўткир зеҳни ва хотираси билан мени лол қолдирди. Хаттоки, бу соҳада йиллар давомида шуғулланган олимларда ҳам бундай зеҳн бўлишига гумоним бор. Бир вақт амир мени билимимни синаш учун мени ҳам гапиртиришга моҳирона киришдики, мен ўз жавобим билан ўзимни оқлаб олдим. Мен кетганимдан кейин у менга бир қанча пул, қимматбаҳо чўпон ва зотли тулпор совға қилишни буюрди” [4;315].

МУҲОКАМА

Амир бу воқеадан сўнг 43 ёшли олимни нафақат ўйга яқин тута бошлади, балки унга Арасту асарларига шарҳлар ёзиш вазифасини ҳам топширди. Шунингдек, у уни Севилья қозиси қилиб ҳам тайинлади. Бир неча ойдан сўнг, яъни 1169 йил Ибн Рушд Арастунинг “Ҳайвонларнинг пайдо бўлиши ҳақида” асарига шарҳни ёзиб тугатади. Ибн Рушд ҳаёти ва дунёқараши ҳақида тадқиқот олиб борган Л. Готье унинг бу шарҳини файласуфнинг биринчи шарҳи сифатида санаб ўтади [2;7]. М. Алонсо эса “Органон”нинг шарҳини 1159 йилгача бўлган вақтга таълуқли деб айтиб ўтади [1;55]. Мантиқан ўйлаб қарасак ҳам амир ва Ибн Туфайл бундай масъулиятли вазифани бу соҳадан умуман хабари йўқ инсонга топширишларига мумкин эмас.

1171 йили Ибн Рушд Қурдобага қайтади ва у ерда бош қози вазифасига тайинланади. Гарчанд давлат ишлари унга фойда келтирса ҳам, уни илмдан узоқлаштирарди. У иши кўплигидан илм билан шуғулланишга вақт топа олмай қолаётганлигидан нолиб юрган.

1182 йилга келиб, Ибн Рушд Ибн Туфайлнинг ўрнига халифанинг шахсий табиби лавозимини эгаллайди [6;42]. Файласуф ҳақидаги тадқиқотларни, унинг

замондошларининг фикрларини ўқиб, у ҳақидаги филмни кўриб, шундай хулосага келсак бўладики, Ибн Рушд саройда катта ҳурматга эга бўлган ҳамда ҳукмдорнинг ўзи кўп масалаларда у билан холис маслаҳатлашган. Бироқ у бу ишончдан ўз манфаати йўлида фойдаланмаган. Саройдан олган совға саломларини, умуман ўзининг мол-мулкани катта қисмини шаҳар аҳлига ёрдам сифатида тақдим этган.

1184 йил ҳалифа Абу Ёқуб вафот этади ва тахтга унинг вориси Абу Юсуф Ёқуб ўтиради. Унинг ҳукмронлиги аввалида файласуфга бўлган эҳтиром ўша-ўшалигича қолади. У ҳалифанинг хонасида соатлаб, ҳукмдорнинг энг яқин дўстлари учун ажратилган жойга ўтириб, у билан илм ҳақида суҳбатлар куриб ўтирган ва вақти-вақти билан унга “Эшитинг оғам”, деб мурожаат қилар эди. Унинг саройга бу даражада яқин бўлганлигини айтиб ўтишимизнинг ўзига хос сабаби бор. Чунки, оз фурсатдан ичида унга қарши тошлар отила бошлайди. 1195 йилда Абу Юсуф Ибн Рушднинг асарларини барчасини ёқиб юборишни буюради. Файласуфнинг ўзини эса Қурдоба яқинидаги Ал-Ясан номли яҳудийларнинг қишлоғига сургун қилади [6;42].

Ўрта аср араб тарихчилари мазкур воқеани сабабини турлича баён қиладилар. Улардан айримларининг фикрича, Ибн Руш ҳалифа Ал-Мансурга жуда яқин бўлганлиги сабабли, ўзининг қайсидир бир асарида ҳалифани ҳеч қандай мақтов ва турли хил чиройли таърифларсиз оддийгина барбарларнинг қироли, деб ёзганлиги учун амирнинг ғазоби кўзгаган. Яна бирлари эса, ҳалифа Абу Юсуф Қурдоба губернатори бўлмиш укаси Абу Яҳё билан Ибн Рушд ўртасида қалин дўстона муносабатлар борлигини билиб қолиб, жаҳли чиққан дейдилар. Бошқалари эса, буни Андалусияда кутилган қаттиқ бўрон воқеаси билан боғлашади. Ўша йили Андалусияда кучли бўрон яқинлашаётганлиги тарқалади. Шу ваз билан амир шаҳарнинг энг доно ва кекса кишиларини маслаҳат учун жамлайди. Булар орасида Ибн Рушд ўзининг метеорологик билимларига асосланиб, табиий-илмий хулосаларини беришга журъат этади. Файласуф фикрини тугатар-тугатмас ундан бир илоҳиётчи савол билан мурожаат қилади. Ундан Қуръонда келтирилган, худди шундай офатга учраган Од қавми ҳалокатига ишониш ёки ишонмаслигини сўрайди. Файласуф: “Ё Аллоҳ, Од қавми мавжудлиги аниқ эмас-ку, унинг ҳалокати ҳақида гапирининг нима кераги бор?”, деб бақриб юборади. Унинг бу фикрлари илоҳиётчилар учун айни муддао эди.

Бундан олдинроқ ҳам Ибн Рушднинг асарлари мусулмон илоҳиётчилари даврасида душманлик билан кутиб олинаётган эди. Унинг фалсафани Арасту руҳида талқин қилиши руҳонийлар томонидан ислом ақидаларига қарши қаратилган чиқиш сифатида баҳоланаётган эди. Мусулмон илоҳиётчилари Ибн Рушднинг дунёнинг абадийлиги ва унинг қонуний равишда ривожланишда

эканлиги ҳақидаги таълимотига, айниқса, унинг воқеликни ақл ёрдамида билиб олиш мумкин, деган қарашларига қарши чиқдилар.

Юқоридаги сабабларни келтириб ўтсак ҳам, менимча, барибир қувғиннинг асосий сабаби фалсафа бўлган. У Ибн Рушдга шундай кучли душманларни яратиб бердики, натижасида улар унинг диндорлиги борасида ҳалифани шубҳага қўйдилар.

Бундай жазога Ибн Рушд билан бир қаторда жамиятнинг кўплаб маърифатли зиёлилари бўлмиш олимлар, қозилар, шоирлар ҳам лойиқ деб топилдилар. Фалсафа ва шу каби фанларни ўқитиш ман қилинди. Бу соҳага оид барча асрлар ёкиб, кул қилинди. Ибн Рушднинг шогирдлари ёзишича, Ибн Рушд бу даврни ғам-алам билан ёдга олган экан. Айниқса, унга энг оғир ботган ҳодиса ўғли билан масжидга кирганда уни динсизликда айблаб, масжиддан қувиб чиқаришгани, шогирдларига унинг фикрларини эшитишни ман қилингани экан. Бу сарой аҳли орасида кўпинча учраб турадиган фитна эди. Бу саройдаги айрим бидъатчи илоҳиётчиларнинг иши эди.

Лекин вазият улар кутганчалик узоқ давом этмади. Ҳалифа Абу Юсуф урушда ғолиб чиқиб, Ал-Мансур (Ғолиб) унвонини кўлга киритади ва Марокашга қайтади. У ерда у барча сургун қилган олимларини, шулар жумласидан Ибн Рушдни ҳам яна саройга таклиф қилади [6;26].

Бой оилада туғилиб, вояга етган, кейинчалик эса сарой муҳитида яшаган файласуфга сургун вақтидаги ўта аянчли аҳволи, кексайган вақтида қадрсизланиши унинг соғлиғига таъсир этмай қўймайди. Сургундан сўнг мутафаккир оз яшади. Ҳижрий 595 йил Сафар ойининг 9-куни (мелодий 1198 йил 10 декабрда) Марокашда вафот этади. Вафотидан уч ой ўтиб, 1199 йили эса яқинларининг илтимоси билан унинг жасади Қурдобага кўчирилади [7;44].

Ибн Руш ўз замондошлари хотирасида яхши хотиралар билан қолганлигини кўришимиз мумкин. Унинг ҳаётини ёзиб қолдирганларнинг ёзишларича, Ибн Рушд ўта камтар ва саҳий инсон бўлиб, ўзининг меҳнатсеварлиги билан ажралиб турган. У ҳар тун илм билан машғул бўлган. Фақатгина отасининг ўзими ва ўзининг тўйи кечасигина илм билан машғул бўлмаган экан.

Ибн Рушд ўз даврида маълум бўлган фикҳ, тиббиёт, астрономия, илоҳиёт, умуман фалсафа ва бошқа барча фанларга оид кўплаб китоб ва ёзишмалар ёзган. Унинг илмга бўлган қизиқишини асарлари, шарҳлари тимсолида кўришимиз мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, Андалусия файласуфи ва унинг Арастуға ёзган шарҳларидан араб тилида нашр етилгани жуда оздир. Уларнинг аксарияти иброний ёки лотин тилидаги таржималари йетиб келган. Шу боис, Миср ва бошқа араб давлатлари бу буюк файласуфнинг барча меросини ёйишдан манфаатдор бўлиши керак, деб ҳисоблаймиз ва Араб Давлатлари Лигаси

маданий маъмурияти бу борада ғамхўрлик қилиши, бунинг учун қўмита ташкил этиши керак.

Умуман унинг асарларини 2 гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Шарҳлари
2. Шахсий асарлари

Шарҳларига тўхталадиган бўлсак, файласуф Арасту, Афлотун (“Давлат”), Афродисиялик Александр (“Ақл ҳақида”), Николай Дамаский (“Биринчи фалсафа”), Форобий (мантиқа оид изоҳлар), Ибн Синонинг асарларига шарҳлар ёзган. Шундан бизгача араб тилида 28 та, қадимги яҳудий тилида 36 та, латин тилидаги таржимаси эса 34 тани ташкил этади [6;44].

Ибн Рушд кўпроқ Арасту асарларига шарҳлар ёзган. Унинг асарларига, хусусан, “Метафизика”сига шарҳ ёзиш анча мушкул бўлган, сабаби Арасту асарларининг айрим жойларида аниқ фикр айтмас эди.

Ибн Рушд Арасту асарларига 3 хил турдаги шарҳлар ёзган: катта ҳажмдаги шарҳлар, ўртача ҳажмдаги шарҳлар ва осон иборали шарҳлар.

Аристотель асарлари (“Метафизика”, “Этика”, “Риторика”, “Софистика”)ни батафсил изоҳлаб, тушунтириб берган, камчиликларини кўрсатган, айни вақтда уларнинг умумий мазмунини очиқ берувчи махсус асарлар битган. Ибн Рушднинг ишончи комил эдики, тўғри тушунилган Арасту таълимоти, инсон эришиши мумкин бўлган олий билимга қарама-қарши турмайди. Унинг фикрича, Арасту сиймосида инсоний ақл ўзининг юқори ифодасини топганки, шунинг учун уни илоҳий файласуф деб аташ маъқул бўлади.

Ибн Рушд шарҳлари Ўрта ва Яқин Шарқ мутафаккирларининг дунёқарашини шакллантиришда, уларни Аристотель ғоялари руҳида тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга бўлди [5;11]. Ибн Рушднинг шарҳ ёзиш фаолияти Шарқнигина эмас, ўрта аср Европасини ҳам Юнонистон билан таништиришда катта аҳамият касб этди. Данте ўзининг “Илоҳий комедия” асарида Ибн Рушдни “шарҳловчи” деб атаган. Бежиз, “Аристотель табиатни англаган, Ибн Рушд эса Аристотелни” [8;65], деган баҳони беришмаган.

Фалсафа тарихида Ибн Рушд нафақат “буюк шарҳловчи” сифатида ном қозонган, балки ўзининг шахсий асарлари билан ҳам шуҳрат қозонган. Файласуф 1180 йили ўзининг энг машҳур асари “Раддияни рад этиш” (تحافت) асарини ёзиб тугатади. У мазкур асарни Ғаззолийнинг “Файласуфларни рад этиш” (تحافت الفلاسفة) асарига танқидий жавоб сифатида ёзади. Ғаззолий ўзининг мазкур асарида Арастуни ва унинг издошлари бўлмиш машшойийуна йўналиши вакиллари (перипатетиклар)ни қаттиқ танқид остига олади. Хусусан, ватандошларимиз бўлмиш Форобий ва Ибн Синоларнинг дунёнинг абадийлиги, инсон руҳи борасидаги каби масалалардаги фикрларини кескин танқид қилади ва мен ўйлайманки, бу билан у Фалсафага қарата тош отади.

Ибн Рушд ҳам ўз ишининг устаси сифатида Ғаззолийнинг ҳар бир фикрини қадамма-қадам таҳлил этиб, унинг хулосаларини рад этади. Бу асар полемика (баҳс, мунозара) усулида ёзилган бўлиб, бу усул арабларда қадимдан мавжуд бўлган усулдир. Бунга кўра, аввал қарши томоннинг фикри берилади, сўнгра эса турли хил исботларга асосланган муаллиф фикри тақдим қилинади. Шу йўсинда Ибн Рушд Ғаззолийнинг танқидидан, унинг “отган тошлари”дан шарқ аристотелчиларини ҳимоя қилади.

Мазкур асар биринчи бўлиб араб тилида 1885 йили Қоҳирада нашр қилинади. М.Бойж (Байрут, 1930) ва С.Дун (Қоҳира, 1965) асарни танқидий нашр қиладилар. 1954 йили Ван Дер Берг асарни инглиз тилига таржима қилади [3;18]. Рус тилига 1961 йили А.В.Сагадеев томонидан фрагментлари таржима қилинган. Рус тилида илк бор 1999 йил С.Еремеев тўлиқ таржиммасини тайёрлади.

Бундан ташқари Ибн Рушднинг фалсафага оид бошқа асарлари ҳам мавжуд: “Ақл ҳақида мулоҳаза”, “Мантиқ ҳақида асар”, “Османий жисмларнинг ҳаракати ҳақида мулоҳазалар”, “Вақт муаммоси”, “Биринчи ҳаракатга келтирувчи куч ҳақида”, “Абадий ва вақтинчалик мавжудлик ҳақида мулоҳазалар”, “Жон ҳақида фан муаммолари”, “Ақл ҳақида мулоҳазалар”, “Фалсафа масалалари”, “Дин билан фалсафанинг мувофиқлиги ҳақида”, “Донишмандлик ҳақида саволлар” ва бошқа асарлари каби 50 дан ортиқ (Э.Ренанга кўра 78 китоб) асарлари мавжуд. Ибн Рушд асарларининг бир қатор арабча асл матнлари бизгача етиб келмаган. Улар фақат қадимги яҳудий ва лотин тилига қилинган таржималари орқалигина маълумдир.

ХУЛОСА

Шуни таъкидлаш керакки, Андалусия файласуфининг асарлари ва унинг Арастуға ёзган шарҳларидан араб тилида нашр етилгани жуда оздир. Уларнинг аксарияти иброний ёки лотин тилида етиб келган. Шу боис, Миср ва бошқа араб давлатлари бу буюк файласуфнинг барча меросини ёйишдан манфаатдор бўлиши керак, деб ҳисоблаймиз ва Араб Давлатлари Лигаси маданий маъмурияти бу борада ғамхўрлик қилиши, бунинг учун қўмита ташкил этиши маъқул. Ибн Сино ва унинг асарларига нисбатан бўлгани каби, малакали ва ихтисослашган олимлар.

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. Alonso M. Teologia de Averroes. Madrid—Granada, 1947.
2. Gauthier L. Ibn Rochd (Averroes). Paris, 1948.
3. Van Der Bergh. Averroes' Tahafut al-Tahafut. (The Incoherence of the Incoherence). tarns. – London, 1954.
4. Абд аль-Вахид аль-Марракуши. Мағриб ҳақидаги фактларнинг қисқача мазмунидан ҳайратланиш. – Қоҳира, 1963 (араб тилида).

-
5. Ибн Рушд. Тахофут ат-тахофут / Доктор Сулаймон Дунё тахрири остида. – Қоҳира: Дарул маъориф, 1964.
 6. Ренан Э. Аверроэс и аверроизм. – Киев, 1902.
 7. Сагадеев А.В. Ибн Рушд (Аверроэс).
 8. Трахтенберг О.В. Очерки по истории западноевропейской средневековой философии. – Москва, 1957.